

ROSEMARIE BUIKEMA & LIEDEKE PLATE (RED.)

HANDBOEK GENDERSTUDIES

IN MEDIA, KUNST EN CULTUUR

uitgeverij
coutinho

Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur

Handboek genderstudies

in media, kunst en cultuur

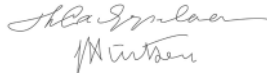
redactie:
Rosemarie Buikema
Liedeke Plate

Tweede, herziene druk

uitgeverij | **C**
coutinho

bussum 2015

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van de Nederlandse Onderzoeksschool Genderstudies (NOG); het Catharina Halkes Fonds; het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek (ICON), UU; het departement Media en Cultuurwetenschap (MCW), UU; Algemene cultuurwetenschappen, Radboud Universiteit; Institute for Gender Studies, RU; het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) en het De Gijselaar-Hintzenfonds.

De Gijselaar-Hintzenfonds

© 2007/2015 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische veeleenvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Eerste druk 1993 *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*

Eerste druk 2007 *Gender in media, kunst en cultuur*

Tweede, herziene druk 2015 *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur*

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Bart van den Tooren, Amsterdam

Foto omslag: Risk Hazekamp, *Giant* (2001)

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

De personen op de foto's komen niet in de tekst voor en hebben geen relatie met hetgeen in de tekst wordt beschreven, tenzij het anders vermeld is.

ISBN 978 90 469 0501 2

NUR 757

Voorwoord

In het voorjaar van 2015 werd de universitaire gemeenschap in Nederland opgeschrikt door een herhaling van de geschiedenis: het Maagdenhuis werd 46 jaar na dato opnieuw bezet en bewegingen als REthink en De Nieuwe Universiteit bepleitten de democratisering van het hoger onderwijs. Het onderwijs, zo claimt het protest, wordt teveel beheerst door de mantra's van het neoliberalisme en de bijbehorende idealen van de markteconomie.

Tegen die woelige achtergrond werkten de auteurs, redacteuren en redactieassistenten van dit boek aan de ontwikkeling van een onderwijsmethode in een vakgebied dat is ontstaan uit diezelfde roep om democratisering en uit diezelfde loyaliteit met andere dan neoliberale denkwijzen. Genderstudies heeft vanaf het prille begin in de jaren zeventig en tachtig de democratisering van het onderwijscurriculum bepleit en gepraktiseerd. Er is plaats ingeruimd voor de productie van kennis vanuit andere dan de tot dan toe dominante historische en culturele perspectieven en er is een begin gemaakt de stemmen van weinig gehoorde groepen uit geschiedenis, politiek en cultuur in het curriculum te includeren. Maatschappelijke en intellectuele veranderingen implementeren betreft echter een ander proces dan het voorbereiden van de revolutie en het bezetten van een onderwijsbestuursgebouw. Het implementeren van nieuwe structuren en nieuwe kennisperspectieven vergt tijd en doorgaande inspanning in de ontwikkeling van conceptuele en methodologische kaders.

Dit boek is alweer het derde in een serie handboeken genderstudies in de cultuurwetenschappen waarin Nederlandse genderstudiesbeoefenaren een state of the art van het vakgebied geven volgens de methode van de behandeling van een centrale figuratie. We werken daarbij steeds vanuit het uitgangspunt dat het vertellen van nieuwe verhalen alleen werkelijk vernieuwend werkt wanneer vorm en inhoud zich expliciet tot elkaar verhouden. Zo gaat het bij de productie van feministische kennis steeds om de onlosmakelijke verbinding tussen het wat en het hoe. Steeds werden deze handboeken gemaakt in nauwe samenwerking met de gebruikers: docenten en studenten genderstudies in Utrecht, Nijmegen en Maastricht. Bij iedere editie zijn de ervaringen met de handboeken middels studentenevaluaties en pilots gepeild en zijn het commentaar en de aanbevelingen van de gebruikers meegenomen in de herziene edities.

In deze editie werkten met name de genderstudiesprogramma's van de Universiteit Utrecht en de Radboud Universiteit nauw samen. Beide opleidingen bieden een brede bachelorcurcus aan waarin de beginselen van het vakgebied aan studenten worden onderwezen. Ieder jaar leiden we zo honderden studenten binnen Nederlandse universiteiten op tot kritische en gendersensitieve wetenschappers die in staat zijn te reflecteren op de rol van gender in de vorming van kennis, cultuur en identiteit en die een theoretisch gefundeerd oordeel kunnen vormen over het functioneren van gender in relatie tot kunst, cultuur en media.

Deze kritische en feministisch geletterde studenten en docenten zijn dus zowel gebruikers als medemakers van onze handboeken genderstudies in de cultuurwetenschappen. De voorliggende editie is met name schatplichtig aan de commentaren van de studenten die in 2014 en 2015 de Introducties ‘Gender in media, kunst en cultuur’ aan de Universiteit Utrecht volgden en de docenten die de werkgroepen bij de hoorcolleges begeleidde. Zij deden ons uitgebreid verslag van hun lees- en gebruikservaringen en formuleerden ideeën over wat anders en beter zou kunnen. Wij zijn hun daarvoor zeer veel dank verschuldigd. Met name Eva Midden, Domitilla Olivieri, Marielle Smith, Milica Trakilovic, Isis Germano en Guido Jansen hebben waardevolle input geleverd bij de herziening van deze editie. Studentassistenten Svenja Engels en Julia Stern hebben de redactie en de auteurs niet alleen met raad en daad terzijde gestaan, maar hebben ons er daarenboven steeds aan herinnerd wat het betekent om in een democratisch onderwijsproces betrokken te zijn. Hun gevoeligheid voor genderinclusiviteit en hun niet-aflatende creativiteit om oplossingen te vinden voor de articulatie van identiteitsposities waarin de taal soms nog niet voorziet, hebben ons als samenstellers steeds scherp en geïnspireerd gehouden. Het intergeneratieel samenwerken is op deze wijze een groot plezier geworden en werd een bron van wederzijdse kennisoverdracht. Maartje Willemijn Smits, het derde lid van het redactieondersteuningsteam, heeft het werken aan dit boek eveneens tot een staaltje van ongeëvenaard teamwork gemaakt. Zij heeft niet alleen blijmoedig jaartallen, bibliografische referenties, zinsconstructies, punten en komma’s gecorrigeerd, maar ook onverschrokken en standvastig de moed erin gehouden toen deadlines, copyrights en typfouten welhaast als sissende slangen door ons democratische paradijs begonnen te kronkelen. Susan Bruijnen en Claire Coumans hielpen ons met de vertaling en redactie van de vier oorspronkelijk in het Engels aangeleverde hoofdstukken (4, 14, 16 en 20), waarvoor eveneens onze grote erkentelijkheid en dank.

Rosemarie Buikema
Liedeke Plate

Inhoudsopgave

Leeswijzer	11
-------------------	----

*Rosemarie Buikema en Liedeke Plate
in samenwerking met Svenja Engels en Julia Stern*

Deel I Debatten

1	Feminisme als strijdtoneel: Simone de Beauvoir en de geschiedenis van het feminisme	19
	<i>Iris van der Tuin</i>	
2	Religie als strijdtoneel: Malala en het hedendaags feminisme	39
	<i>Eva Midden</i>	
3	Het lichaam als strijdtoneel: de cyborg en feministische visies op de biologie	53
	<i>Cecilia Åsberg</i>	
4	Kennis als strijdtoneel: Virginia Woolf en gesitueerde kennis	75
	<i>Kathrin Thiele</i>	
5	De grens als strijdtoneel: Gloria Anzaldúa, intersectionaliteit en interdisciplinariteit	95
	<i>Gloria Wekker</i>	
6	De verbeelding als strijdtoneel: Sarah Baartman en de ethiek van representatie	113
	<i>Rosemarie Buikema</i>	
7	De kolonie als strijdtoneel: Phoolan Devi en de postkoloniale kritiek	131
	<i>Sandra Ponzanesi</i>	
8	Seksualiteit als strijdtoneel: de tomboy en queer studies	147
	<i>renée c. hoogland</i>	

- 9 **Mannelijkheid als strijdtoneel:
William Stoner en mannenstudies** 163
Liedeke Plate
- 10 **Affect als strijdtoneel:
Marina Abramović en de politiek van de emotie** 181
Louis van den Hengel

Deel 2 Disciplines

- 11 **De politiek van Florence Nightingale
in de feministische geschiedschrijving** 199
Geertje Mak en Berteke Waaldijk
- 12 **De kruisiging van Madonna
en het vrouwenlichaam in de feministische theologie** 217
Anne-Marie Korte
- 13 **De opstanding van Maria Magdalena
in de feministische kunstgeschiedenis** 235
Ann-Sophie Lehmann
- 14 **Angry Fashion: Cindy Sherman
en de politiek van het beeld** 253
Marta Zarzycka
- 15 **Lara Croft, Kill Bill
en de feministische filmwetenschap** 267
Anneke Smelik
- 16 **Trinh T. Minh-ha
en de feministische documentaire** 283
Domitilla Olivieri
- 17 **Malala, de Pakistaanse blogheldin
en de politiek van feministisch nieuwemedia-activisme** 301
Ingrid Hoofd

18	Midia, Xavier en Sarah en de politiek van de 'link' in de digitale geesteswetenschappen <i>Koen Leurs</i>	315
19	De sekse van Peter Pan en de feministische theaterwetenschap <i>Maike Bleeker</i>	329
20	Alison Bechdel en de queer graphic novel <i>Christine Quinan</i>	347

Deel 3 Denkvloer

21	Dimpna en de figuratie van de krijgsheldin <i>Rosi Braidotti</i>	369
	Glossarium	391
	Illustratieverantwoording	403
	Literatuur	407
	Namenregister	441
	Personalia	447

Leeswijzer

Rosemarie Buikema en Liedeke Plate
in samenwerking met Svenja Engels en Julia Stern

Voor u ligt het *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur*. Dit boek is bedoeld als een introductie in culturele genderstudies en richt zich op studenten uit diverse basisdisciplines binnen het brede veld van de kunst- en cultuurwetenschappen. Genderstudies is een relatief jonge tak aan de boom der wetenschap die in nauwe samenhang met maatschappelijke bewegingen als het feminisme en de burgerrechtenbewegingen tot wasdom is gekomen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft deze jonge discipline zich een niet meer weg te denken plaats binnen de institutie van de academie weten te veroveren. Genderstudies in de cultuurwetenschappen richt zich zowel op het schrijven van ongeschreven, vergeten of uitgewiste geschiedenissen vanuit een feministisch, post- en dekoloniaal perspectief als op de analyse van in- en uitsluitingsprocessen in media, kunst en cultuur en de werking van dominante machts- en betekenisregimes.

Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur is het derde handboek voor genderstudiesbeoefenaren in de cultuurwetenschappen. Het is de geheel bijgewerkte en substantieel aangevulde opvolger van het handboek *Gender in media, kunst en cultuur* (red. Rosemarie Buikema en Iris van der Tuin) uit 2007, dat op zijn beurt de opvolger wilde zijn van het boek *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* uit 1993 (red. Rosemarie Buikema en Anneke Smelik). De eerste twee handboeken kwamen direct voort uit het onderwijs dat werd gegeven aan de Universiteit Utrecht en werden steeds samengesteld door de leden van de leerstoelgroep Genderstudies van de Universiteit Utrecht. Voor deze editie van dit Nederlandstalige handboek genderstudies in de cultuurwetenschappen is de samenwerking uitgebreid met collega's aan zusterfaculteiten die eveneens Nederlandstalige introducties op het gebied van genderstudies verzorgen.

Pakweg veertig jaar geleden werden in Nederland de eerste medewerkers aangesteld om wat toen *vrouwenstudies* heette te ontwikkelen. In de tussentijd zijn vrouwen- en genderstudiescurricula ontwikkeld, leerstoelgroepen geformeerd, geïnstalleerd en gevestigd en werden de eerste dissertaties in de genderstudies begeleid en afgeleverd. Ook op het gebied van onderzoek werken we nauw samen in het verband van de Nederlandse Onderzoeksschool Genderstudies (nog). De geheel herziene en aangevulde versie van *Gender in media, kunst en cultuur* reflecteert dan ook het actuele en brede veld van genderstudies in de cultuurwetenschappen in Nederland. Het eerste handboek – *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* – werd gepubliceerd in 1993, kort na de inrichting van de eerste vrouwenstudiesonderwijsprogramma's hier

te lande. Dat boek bracht de eerste resultaten van vrouwenstudiesonderzoek in kaart en legde uit hoe vrouwenstudies zich ontwikkelde tot een zelfstandig wetenschapsgebied. Een belangrijk onderdeel van de toen geschetste ontwikkeling was de gelijkheid-verschil-deconstructiediscussie. Kort samengevat concentreerde deze discussie zich op de volgende kernvragen:

- Is vrouwenstudies erop gericht om vrouwen in kunst en cultuur in een door mannen gedomineerde canon in te voegen of ontleent zij haar bestaansrecht aan het streven om die canon en de patriarchale structuur van cultuurgeschiedschrijving te veranderen?
- Is vrouwenstudies op zoek naar de werking en de betekenis van vrouwelijkheid en mannelijkheid zoals die functioneren binnen patriarchale instituties of richt zij zich veeleer op het ontwerp van een theorie van verschil waarbinnen individuen als singuliere effecten van geopolitieke omstandigheden beschouwd worden?
- Hoe creëren we binnen vrouwenstudies ruimte voor vraagstukken over 'ras'/etniciteit, seksualiteit, klasse, leeftijd als onderdeel van de kritische reflectie op patriarchale structuren?

Naar aanleiding van deze kritische vragen over het eigen onderzoeksveld werd het vakgebied in de laatste decennia van de vorige eeuw gedwongen niet alleen de in- en uitsluitingsmechanismen in cultuur en maatschappij te analyseren, maar ook de blik te richten op de eigen impliciete in- en uitsluitingspraktijken en zich te buigen over de wijze waarop de verschillen binnen en naast de categorieën vrouw en man (denk aan zwart, wit, hetero, homo, cis, interseks, transgender, oud, jong, religieus, seculier, arm, rijk, enzovoort) de betekenis en werking van het genderconcept bepalen. Ook werd het vakgebied geconfronteerd met de noodzaak zich te buigen over de implicaties van de normativiteit van die binaire categorieën: lang niet iedereen voelt zich thuis bij ofwel de mannelijke ofwel de vrouwelijke identiteitsaanduiding. De term genderstudies is zo langzaamaan de term vrouwenstudies gaan vervangen om het misverstand op te heffen dat vrouwenstudies alleen kwesties voor en over vrouwen zou betreffen en om te benadrukken dat mannen en andere genderidentiteiten tevens subject en object van onderzoek zijn. Deze ontwikkeling binnen genderstudies is het uitgangspunt geweest bij de revisie van en de aanvullingen op het boek uit 2007 voor de voorliggende editie van *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur*. Zowel het werk van onze mannelijke collega's in Nederland als de inbreng van *Masculinity* en *Queer Studies* is met meer nadruk betrokken bij het overzicht van het hier gepresenteerde veld (zie bijvoorbeeld de hoofdstukken geschreven door Leurs, Plate, Quinan en Van den Hengel). Ook is de rol die religie, techniek en kapitaal spelen in het feministische debat verder uitgewerkt in een aantal nieuwe bijdragen (Hoofd, Leurs en Midden). Het hoofdstuk over feministische kennis is in de nieuwe editie meer toegespitst op de cultuurwetenschappen (Thiele) en aan de hoofdstukken over visuele cultuur is een hoofdstuk over documentaire toegevoegd (Olivieri). De overige

hoofdstukken die de kern van de editie uit 2007 uitmaakten zijn door de auteurs van actuele voorbeelden en aanvullende literatuurverwijzingen voorzien.

Genderstudies fungeert als paraplu waaronder onderzoek wordt geschaard dat is gericht op de inventarisatie en analyse van machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen waarbij tegelijkertijd altijd ook de verschillen binnen de categorie mannen en vrouwen worden meegenomen alsook rekenschap wordt afgelegd van de aanwezigheid van genders die zich aan die twee binaire categorieën onttrekken zoals interseks en trans* – een parapluserm voor die grote meervoud aan genderidentiteiten – mensen. Vaak wordt gender daarbij begrepen als de sociaal-culturele tegenhanger van ‘seks’. Binnen genderstudies hebben we het sociaal-constructivistische inzicht van Simone de Beauvoir (1990 [1949]) ter harte genomen dat we niet als vrouw (of als man) geboren worden, maar tot vrouw of man worden gemaakt in een maatschappij die zich kenmerkt door patriarchale genderverhoudingen, dat wil zeggen, een maatschappij waarin mannen en mannelijk geconnoteerde symbolen domineren. In genderstudiesonderzoek worden de verstarde, patriarchale verhoudingen kritisch bezien; wij leggen ons erop toe niet te verzanden in een biologisch-deterministische opvatting over de concepten van mannen en vrouwen, zoals die op dit moment weer volop in de aandacht is (denk aan populairwetenschappelijke studies die beweren dat we onze hormonen of brein zijn).

In verreweg de meeste culturen is het niettemin nog steeds zo dat het mannelijke – van concrete personen van het mannelijk geslacht tot symbolen die met mannen en mannelijkheid worden geassocieerd – hoger wordt gewaardeerd dan het vrouwelijke of andere genderposities. Omdat de werking van gender zoveel dimensies kent, hebben genderstudiesonderzoekers kennis en inzichten uit verschillende vakgebieden nodig om de complexiteit van de kernproblematiek van genderstudies te kunnen doorgronden. Genderstudies is dus noodzakelijkerwijs interdisciplinair.

De vraagstukken die worden bestudeerd alsmede het instrumentarium en de theorievorming die binnen genderstudies worden ontwikkeld, dragen in toenemende mate bij aan het interdisciplinaire potentieel van de discipline. Het in dit boek behandelde werk van Gloria Anzaldúa levert voor deze interdisciplinaire functie van genderstudies de passende metafoor van bruggenbouwer: ‘Bridges are thresholds to other realities, archetypal, primal symbols of shifting consciousness. They are passageways, conduits, and connectors that connote transitioning, crossing borders, and changing perspectives’ (Anzaldúa & Keating 2002; zie verder hoofdstuk 5 door Gloria Wekker).

Genderstudies doet descriptief onderzoek om machtsverhoudingen op individuele, institutionele, nationale en geopolitieke schaal op het spoor te komen, maar zij doet ook aanbevelingen om veranderingen te bewerkstelligen. Zo is genderstudies geïnteresseerd in statistieken en overzichten die bijvoorbeeld laten zien waar vrouwen, mannen en trans* gelijk dan wel ongelijk aan elkaar zijn, maar doet zij ook onderzoek naar feministische utopieën en andere verbeeldingen van mogelijke werelden. De

term ‘gender’ verbindt dit onderzoek, omdat het een theoretisch concept is dat verschillende lagen kent en van onderzoekers vraagt zich te bekwamen of te situeren in meer dan één wetenschappelijke discipline. Omgekeerd laten de diverse onderzoeksvelden binnen de cultuurwetenschappen zich inspireren door de transformatieve en innoverende inzichten met betrekking tot feministische wetenschapsbeoefening, cultuur en politiek. Door het vanzelfsprekende onvanzelfsprekend te maken is menig academisch inzicht in een nieuw daglicht geplaatst en kunnen nieuwe scenario’s voor de werkelijkheid van vrouwen, mannen en trans* gedacht worden. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw stellen derde generatie genderstudiesbeoefenaren dan ook steeds vaker de vraag: wat kan genderstudies voor de wetenschap en de maatschappij betekenen? Daarmee is het accent verschoven van het definiëren van het paradigma van de discipline naar de implementatie en disseminatie van de binnen de discipline geproduceerde kennis.

Met dit nieuwe handboek *hernemen* we de geschiedenis van de feministische theorievorming en *canoniseren* we het feministische gedachtegoed. Het boek als geheel is dan ook niet alleen een reflectie op engagement en vernieuwing binnen de academie; het maakt er ook zelf deel van uit, door een geëngageerde wetenschap te modeleren die zich inzet voor een betere wereld voor iedereen, en die rekenschap aflegt van hoe de geproduceerde kennis tot stand komt. De transformaties die genderstudies in de cultuurwetenschappen heeft teweeggebracht hebben we in dit boek beschreven als een proces waarin dat wat was en is, wordt hernomen, omgekeerd en herschikt. Vernieuwing en verandering binnen de academie vatten we daarbij niet op als het breken met gevestigde wetenschappelijke tradities, maar als de reflectie op het altijd in beweging zijn van tradities in de kennisfabriek.

Complexe hedendaagse fenomenen zoals digitalisering, globalisering, neoliberalisme en ‘fundamentalisme’ roepen nieuwe cultuurwetenschappelijke vragen op. In dit *Handboek genderstudies* belichten we met name de problematiek hoe we het feministisch adagium van gelijkheid en rechtvaardigheid voor allen kunnen vasthouden in de neoliberale discussies met betrekking tot emancipatie en diversiteit. Het is een feit dat de verworvenheden van het twintigste-eeuwse feminisme in de eenentwintigste eeuw vooral de agenda’s van het globale neoliberalisme dreigen te ondersteunen. Hierbij neemt de taal van de markt en van het individu als merk het over van het aanvankelijke feministische vocabulaire met betrekking tot solidariteit en sociale gelijkheid. Bestaande antwoorden op bestaande vragen worden in dit boek dan ook ter discussie gesteld. Ook verschuiven zwaartepunten binnen de cultuurwetenschappen onder invloed van sociaal-culturele en geopolitieke ontwikkelingen en veranderingen binnen de academie. Omdat de cultuurwetenschappen veranderen, verandert de rol van genderstudies daarbinnen eveneens. *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur* plaatst ontwikkelingen die genderstudies heeft doorgemaakt binnen een academische én een maatschappelijke context en biedt daarnaast inzicht in specifieke ontwikkelingen binnen cultuurwetenschappelijke disciplines.

Dit handboek behelst dus de constitutie van een nieuwe fase in de discipline, maar is ook een vorm van documentatie. Wij categoriseren de verschillende manieren waarop de geschiedenis van vrouwen en van het vakgebied genderstudies is geschreven, documenteren die en gaan daarmee een discussie aan. De manier van geschiedschrijving die wij hanteren gaat met andere woorden uit van een heden dat ‘in gesprek’ is met voorgaande versies van het verleden. In relatie met het afgelegde pad zetten de auteurs in dit boek lijnen uit voor de toekomst. In de woorden van Sara Ahmed: ‘Perhaps when we think about the question of feminist futures, we need to attend to the legacies of feminist pasts, in order to think through the very question of what it would mean to have a world where feminism, as a politics of transformation, is no longer necessary’ (Ahmed 2003: 236).

Om dit proces van reconstructie en constitutie, van hervertellen en vooruitkijken, te illustreren staat in elk hoofdstuk van dit boek een kernfiguur centraal, een icoon van een feministisch debat en/of een specifieke feministische strijd – een zogenaemde *feminist warrior*. Genderstudiesonderzoekers hebben zich in dit boek beziggehouden met verhalen over en van helden en heldinnen die in traditionele cultuurwetenschappelijke disciplines al langer circuleren. Het verhaal van de besproken kernfiguur heeft, met andere woorden, in verschillende contexten verkeerd en is steeds een beetje gelijk gebleven en een beetje veranderd. De auteurs hebben de genealogie van die verhalen verteld en herverteld. Zij hebben bekende en minder bekende geschiedenissen opnieuw op de kaart gezet en zijn van daaruit een discussie begonnen over of met vakwetenschappers. De protagonisten zijn in een aantal gevallen wetenschappers en kunstenaars die zelf ook al de nodige debatten hebben gevoerd en waar zodoende zowel mee als over kan worden gediscussieerd.

Hoewel dit boek dus een revue is van verhalen, debatten en disciplines, hebben alle hoofdstukken dezelfde grondstructuur. Ieder hoofdstuk opent met het verhaal van de kernfiguur, en werkt vervolgens uit hoe haar strijd op verschillende plekken en in verschillende tijden geïnterpreteerd is. De hoofdstukken beginnen met een microverhaal en werken toe naar een macroverhaal. In ieder hoofdstuk worden de mogelijke contexten en verschijningsvormen van een specifiek verhaal (het verhaal van de kernfiguur) beschreven en geïnterpreteerd. Aan de hand van die exemplarische gevalsbeschrijving wordt in deel I een aantal voor genderstudies centrale debatten behandeld. In deel II laten de verhalen van iconische figuren vervolgens zien hoe diverse cultuurwetenschappelijke disciplines zich met genderstudies hebben geëngageerd.

Verhalen over vrouwen, mannen, tomboys, cyborgs, trans* hoeven niet per se een gendersensitief verhaal op te leveren. Wat we laten zien is dat de keuze voor een gegenderde protagonist als onderzoeksobject een opening biedt voor feministische analyse, maar de keuze voor bijvoorbeeld een vrouwelijk of trans* subject is niet per definitie een garantie voor feministische onderzoeksresultaten. De eerste stap in het genderstudiesonderzoek is doorgaans het aanwezig stellen van vergeten of niet adequaat beschreven identiteiten, maar er zou vervolgens evengoed een genderblinde

en/of seksistische analyse van de kernfiguur gemaakt kunnen worden. Om een proeve te geven van wat een gendersensitieve analyse vermag, wordt in ieder hoofdstuk opnieuw gedemonstreerd dat het erom gaat *wat voor soort vragen* aan het verhaal van een kernfiguur, een icoon, een held of een heldin worden gesteld, en *wat voor theorieën* over gender gebruikt worden.

In deel III worden de lijnen die in deel I en deel II zijn uitgezet, bijeengebracht en wordt aan de hand van een laatste krijgsheldin het potentieel van genderstudiesonderzoek verder geëxploreerd.

De pedagogische missie van het boek manifesteert zich in de benadering van de thematische keuzes, het werken met onderzoeksvragen voor verdere studie, en in een glossarium dat ervoor zorgt dat er geen conceptuele verwarring of achterstand bij lezers ontstaat. De onderzoeksvragen beogen de verdere doorwerking van de aangeboden stof te stimuleren alsook de student uit te nodigen zelf onderzoeksvragen te formuleren die nader onderzoek verdienen. Wij hopen daarmee een nieuwe generatie genderstudiesbeoefenaren te trainen in de ontwikkeling van een niet-aflatende nieuwsgierigheid en feministische leergierigheid. Opdat de lezer van dit boek uiteindelijk eenzelfde verzuchting moge slaken als Ahmed: 'Certainly, when I first came into contact with feminism, and began to read my own life and the lives of others differently, everything became surprising. At the time, this felt like moving out of a false consciousness, though now I see that I was not moving into the truth as such, but just towards a reading that explained things better. I felt like I was seeing the world for the first time, and that all that I took for granted as given – as a question of the way things are – had come to be over time, and was contingent' (Ahmed 2004: 180).

DEEL 1

Debatten

1

Feminisme als strijdtoneel:

Simone de Beauvoir en de geschiedenis van het feminisme

Iris van der Tuin

Simone de Beauvoir aan haar schrijftafel

Het beroemdste boek van Simone de Beauvoir (1908-1986) is *Le deuxième sexe* uit 1949. In dit boek schetst De Beauvoir de manier waarop er over vrouwen gedacht

wordt, hoe vrouwen verbeeld worden, de wijze waarop vrouwen in het leven staan en hoe de toekomst van jonge meisjes eruitziet. De stelling van De Beauvoir luidt dat vrouwen ten opzichte van mannen tweederangsburgers zijn. Ze beweert ook dat zowel mannen als vrouwen deze scheve verhouding keer op keer bevestigen door middel van hun keuzes en handelingen die ingegeven lijken te zijn door vastgeroeste patronen. Mannen beheersen de economie, de geschiedenis, educatie, de verbeelding. Vrouwen kunnen zich optrekken aan mannen door middel van het vinden van een geschikte huwelijkspartner, maar zodra vrouwen hun baan opzeggen om kinderen te krijgen is het feitelijk met hen gedaan. Ze kunnen zichzelf dan niet meer verwezenlijken en zitten voortaan in huis opgesloten. Huisvrouwen en moeders hebben het zo druk met onbenulligheden dat er geen tijd meer is voor persoonlijke groei en een zinvolle bijdrage aan de maatschappij.

Op het eerste gezicht lijkt De Beauvoir te beweren dat vrouwen zich onvermijdelijk in een uitzichtloze situatie bevinden. Toch biedt haar analyse ruimte voor verandering. Ze stelt namelijk: 'On ne naît pas femme, on le devient' (De Beauvoir 1949: 285). Deze beroemde uitspraak van De Beauvoir is op verschillende manieren naar het Nederlands vertaald. Volgens de Nederlandse Beauvoir-kenner Karen Vintges luidt de juiste vertaling: 'Je bent niet van nature vrouw, je wordt vrouw', terwijl in het Nederlandse feminisme de frase 'Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt vrouw gemaakt' gebruikelijk is (Vintges 1992: 250, noot 6). Jan Hardenberg, de vertaler van de officiële Nederlandse versie van *Le deuxième sexe* uit 1965 (*De tweede sekse*), stelt dat de uitspraak vertaald moet worden als 'Je komt niet ter wereld als vrouw, je wordt vrouw'. Met haar sociaal-constructivistische these beweert De Beauvoir hoe dan ook dat vrouwen niet gevangen zitten in hun biologie. Omdat vrouwen en vrouwelijkheid gemaakt zijn, kan er een alternatief ontworpen worden (zie ook De Beauvoir 1990 [1949]: 822).

De Beauvoirs werk geniet wereldwijde bekendheid. *De tweede sekse* is inmiddels een feministische klassieker. Het is een vuistdik boek dat in vele talen vertaald is. In Frankrijk alleen al zijn een miljoen exemplaren verkocht (Rodgers 1998: 310). In Nederland zal het boek inmiddels grofweg 100.000 keer over de toonbank zijn gegaan (vgl. Vintges 1992: 253, noot 18). In deel I van *De tweede sekse* geeft De Beauvoir historische en symbolische voorbeelden van de manier waarop aan het tweederangsburgerschap van vrouwen invulling is gegeven. Deel II behandelt de maatschappelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen en ook de manier waarop vrouwen invulling geven aan hun leven. In dat deel schrijft De Beauvoir onder meer over het huwelijk en over (lesbische) seksualiteit. Hier laat ze zien dat vrouwen zich hun tweederangspositie en beperkte mogelijkheden eigen hebben gemaakt; uit hun keuzes zou blijken dat ze zich over het algemeen schikken in hun rol.

De Beauvoir pleit in *De tweede sekse* voor een eind aan de situatie waarin vrouwen zich bevinden. Voor het ontwerpen van een nieuw soort vrouwelijkheid en een gelijkwaardiger relatie tussen mannen en vrouwen zijn economische zelfstandigheid en vrouwenkiesrecht (in Frankrijk pas sinds 1944) een eerste stap in de goede richting.

Hiernaast zullen vrouwen zich ook moreel, sociaal en psychologisch moeten bevrijden. Bovendien geldt dat het nastreven van economische zelfstandigheid een actieve houding van vrouwen vraagt die hun volgens De Beauvoir volslagen vreemd is (De Beauvoir 1990 [1949]: 779-781).

De Beauvoirs stelling met betrekking tot vrouwen was radicaal voor haar tijd. Desondanks vond ze ‘feminisme’ lange tijd een vies woord. In *De tweede sekse* schrijft zij dat haar lezers argwanend zouden moeten staan tegenover mannelijke kritiek op vrouwen, vrouwelijk enthousiasme over ‘echte vrouwen’ en mannelijk ophemelen van de abominabele situatie van vrouwen. Zij voegt daaraan toe: ‘Tegenover de argumenten van de feministen moeten we echter beslist niet minder wantrouwend staan; het willen blijven voeren van polemieken over dit onderwerp berooft de aangevoerde argumenten vaak van alle waarde’ (ibidem: 22). De Beauvoirs project in *De tweede sekse* bestaat er dan ook uit het zogenoemde ‘vrouwenvraagstuk’ opnieuw te onderzoeken. Zij stelt: ‘Als we dit vraagstuk helder en scherp willen zien en stellen moeten we alle vage begrippen, als superioriteit, inferioriteit en gelijkheid, die alle discussies bedorven hebben, laten varen en helemaal opnieuw beginnen’ [ibid.].

Dat zij zich wel degelijk beroept op het werk van denkers die haar voorgingen en die wij later ‘feminist’ zijn gaan noemen, laten de motto’s van *De tweede sekse* zien. Een van die motto’s heeft zij ontleend aan de Franse verlichtingsdenker François Poulain de la Barre (1647-1723), die schreef: ‘Al wat door mannen over vrouwen is geschreven moet als verdacht worden beschouwd, omdat ze zowel rechter als partij in het geschil zijn’ (Stuurman 2004). Deze stellingname moet niet worden gelezen als een verdachtmaking aan het adres van alle mannen. Wat Poulain de la Barre – zelf man en feminist avant la lettre – ermee aangeeft, is dat de positie van waaruit genderverhoudingen worden becommentarieerd moet worden meegenomen in het commentaar zelf. Zeker als dat een comfortabele positie in de genderhiërarchie betreft. Het werk van Poulain de la Barre is zozeer gecanoniseerd als behorend tot het feministische gedachtegoed dat het slechts recentelijk tot de filosofische canon is toegelaten (ibidem). Hetzelfde geldt in feite voor het werk van De Beauvoir. Pas in 1992 pleitte Vintges ervoor het oeuvre van De Beauvoir en *De tweede sekse* in het bijzonder *filosofisch* te interpreteren. Tot dan toe was het werk van De Beauvoir als feministisch bestempeld, ondanks haar aanvankelijke aversie tegen de term; kennelijk sluiten de categorieën ‘filosofisch’ en ‘feministisch’ elkaar uit (vgl. Braidotti 1991). Zoals Berteke Waaldijk en Geertje Mak in dit boek laten zien, is ‘canoniseren’ een ‘gegenderd’ proces dat desalniettemin door (individuele) vrouwen gemanipuleerd kan worden.

De Duitse feministe Alice Schwarzer heeft in 1974 een documentaire over De Beauvoir gemaakt. Schwarzer is tijdschriftjournaliste. Ze was hoofdredacteur van *Emma*, en is als zodanig de Duitse equivalent van Cisca Dresselhuys van *Opzij* en Gloria Steinem van *Ms.* In de documentaire wordt De Beauvoir opgevoerd als dé feministe en de kijker ziet ook dat zij zich inmiddels geheel thuis voelt in deze rol. Schwarzer, die ook over De Beauvoir geschreven heeft, interviewt De Beauvoir en

geeft een kijkje in haar leven. We zien haar huiskamer vol staan met souvenirs, haar bureau is overladen met paperassen en ze wandelt wat, leest de krant en lakt haar nagels. De voice-over introduceert De Beauvoir als de wereldberoemde schrijfster van romans, autobiografieën, reisverhalen en politieke en filosofische essays, waaronder *De tweede sekse*. De tientallen vertalingen van haar werk verschijnen in beeld. *De tweede sekse*, stelt Schwarzer, leidde er aan het eind van de jaren zestig toe dat vele vrouwen zich bewust werden van de uitzichtloze situatie van vrouwen in het algemeen en van zichzelf in het bijzonder.

Schwarzer legt uit dat De Beauvoir doorgaans, in navolging van Amerikaanse journalisten, als moeder van het feminisme wordt neergezet. In haar documentaire wil Schwarzer dit imago naast zich neerleggen en vraagt ze zich af wie De Beauvoir écht is: Is zij de intellectuele, geëmancipeerde vrouw die net zo kundig is als mannen, is zij vooral de vriendin van de filosoof Jean-Paul Sartre (1905-1980) en kreeg zij slechts bekendheid vanwege haar relatie met deze existentialistische filosoof, of is zij een vrouw die haar geluk opeist, maar tegelijkertijd zelf niet aan het tweederangsburgerschap van vrouwen kan ontsnappen?

Uit de opzet van de documentaire blijkt dat Schwarzer de ‘waarheid’ over De Beauvoir heeft willen vertellen. Zo’n naïef waarheidsbegrip is sinds het postmodernisme losgelaten. In dit handboek maakt Kathrin Thiele inzichtelijk hoe de constructie van gesitueerde (feministische) kennisclaims werkt en laat Rosemarie Buikema zien dat er geen eenduidig antwoord mogelijk is op de vraag wat een beeld of kunstwerk betekent. Rosi Braidotti illustreert eveneens dat feministen in de jaren zeventig zijn begonnen de vermeende universele geldigheid die aan ideeën over waarheid kleefde te bekritisieren. De vraag is daarom gerechtvaardigd wat voor beeld Schwarzer van De Beauvoir heeft gecreëerd, en hoe dit beeld zich verhoudt tot andere verhalen over De Beauvoir.

Hoewel de documentaire oog heeft voor De Beauvoirs aanvankelijke aversie tegen feminisme, ligt desalniettemin de nadruk op haar rol binnen het feminisme van de jaren zestig en zeventig. In de documentaire zet De Beauvoir het feministische eisenpakket in een aantal *takes* uiteen: zoek werk, ga niet trouwen, neem geen kinderen, alle vrouwen biseksueel, en wees voorstander van abortus (abortus was evenals anticonceptie in 1949 nog verboden in Frankrijk). De documentaire sluit af met beelden van een feestelijk diner in het appartement van De Beauvoir, dat ter ere van Schwarzers tweewekse verblijf in Parijs door een groep feministen is georganiseerd. Door de manier van filmen van zowel het ‘eisenpakket’ als het diner voert Schwarzer De Beauvoir opnieuw op als moeder van het feminisme. In de documentaire figureert een scala aan feministen, maar Schwarzer laat De Beauvoir het feministische eisenpakket opsommen, waarmee zij de vertegenwoordigster van het Franse feminisme par excellence wordt. En we zien dat De Beauvoir op handen wordt gedragen door de op het diner aanwezige feministen die stuk voor stuk van een jongere generatie zijn dan De Beauvoir. Schwarzer herhaalt dus het standaardimago van De Beauvoir, terwijl ze dat juist wilde loslaten. Het imago van moeder van het feminisme lijkt aan

De Beauvoir vastgekleefd te zitten (vgl. Sara Ahmeds notie ‘kleverige tekens’ (Ahmed 2004: 92)).

De Beauvoirs rol van moeder komt ook naar voren in de wijze waarop de documentaire De Beauvoirs relaties representeert. We leren dat De Beauvoir niet monogaam leefde en de documentaire brengt een collage van foto’s van (jonge) vrouwelijke en mannelijke (ex-)geliefden. In de documentaire worden deze relaties echter eenzijdig belicht. De documentaire doet vermoeden dat De Beauvoirs dagritme wordt bepaald door haar omgang met Sartre; met hem luncht en werkt ze, speelt ze ’s avonds na het eten een potje dammen en luistert ze naar muziek. Voor ex-geliefde Sylvie le Bon is in de documentaire slechts de rol van intieme, jongere vriendin en aangenomen dochter weggelegd. We zien De Beauvoir bijvoorbeeld moederlijke adviezen verstrekken aan Le Bon over het doceren van filosofie. Hoewel Le Bon in 1980 inderdaad geadopteerd werd door De Beauvoir (vooral vanwege het beheer over haar (literaire) nalatenschap), wordt van beiden gezegd dat zij de moeder-dochterrelatie zowel in theorie als in praktijk verafschuwden (Kaufmann 1986: 127; Bair 1996: 600 e.v.). Zij vonden een eenzijdige nadruk op de moeder-dochterrelatie als de enig mogelijke relatie tussen vrouwen van ongelijke leeftijd stereotyperend en beklemmend. De Beauvoirs biografe Deirdre Bair suggereert zelfs dat De Beauvoir zich tegen het einde van haar leven opnieuw ging afkeren van het feminisme, omdat dit zich naar haar mening teveel op moeder-dochtermodellen zou concentreren. In Schwarzers documentaire is er inderdaad geen ruimte voor een alternatief van die positionering. Kan er werkelijk alleen in termen van moeders en dochters over feminisme worden gedacht?

Golven en generaties

Simone de Beauvoir is een belangrijke figuur uit de geschiedenis van het feminisme, wier werk vanwege de vele vertalingen ervan wereldwijd van invloed is geweest op sociale vrouwenbewegingen. Feministische geschiedenis wordt vaak geschetst met gebruikmaking van de metafoor ‘golven’. De golvenmetafoor kan met recht een feministisch meetinstrument genoemd worden (Van der Tuin 2011). Immers, het instrument is door feministen zelf ontwikkeld om grip te krijgen op de eigen geschiedenis. De eerste feministische golf kende haar top rond 1900 en concentreerde zich op vrouwenkiesrecht. De tweede golf schrikte tussen 1965 en 1980 de wereld op met radicale stellingnamen over voornamelijk het vrouwelijke lichaam, seksualiteit en relaties. De metafoor van de golf biedt ruimte voor zowel feministische hoogtijdagen als het (tijdelijk) ondergronds gaan van feminisme. Golven zijn altijd in beweging; een golfbeweging kent geen begin en geen eind. Niettemin kennen golven toppen die vervolgens in de onderstroom verdwijnen. De metafoor van golven suggereert dus continuïteit en discontinuïteit en daarmee lijkt de metafoor perfect toepasbaar op de ontwikkeling van feminisme. Toch is er binnen genderstudies ook kritiek geleverd op het gebruik van golven als metafoor voor de ontwikkelingsgang van feminisme.

Wie bepaalt bijvoorbeeld wanneer er een top van een golf is (geweest)? En als blijkt dat de hoogtijdagen van zwart of niet-westers of lesbisch feminisme nooit worden beschreven als top van een golf, moeten we dan concluderen dat de metafoor van de golf racistisch of eurocentrisch of heteronormatief is?

Een ander kritiekpunt op de metafoor van de golf komt naar voren wanneer we ons realiseren dat de toppen van feministische golven gepaard gaan met een generationele markering. Dit is gemeengoed in de manier waarop de golvenmetafoor in genderstudies wordt toegepast (Van der Tuin 2015). Volgens de feministische geschiedschrijving droegen voornamelijk babyboomers bij aan de tweede feministische golf. Leden van deze generatie werden geboren na de Tweede Wereldoorlog en hielden er naast een vrije seksuele moraal een radicale politieke stellingname op na. Babyboomers waren hippies, tegenstander van de oorlog in Vietnam en de motor achter de strijd om de democratisering van Europese universiteiten in mei 1968. Babyboomers waren het ook niet eens met de algemene tendens in de jaren zestig, waarin de vrouwenemancipatie als voltooid werd voorgesteld (Meijer 1996: 26). Voorts hadden zij kritiek op de eerste feministische golf. Eerstegolffeministen zouden in hun ogen niet radicaal genoeg zijn geweest en de belangrijke verworvenheid van het vrouwenkiesrecht werd gezien als emancipatie ‘op papier’ in plaats van in het echte leven. Tevens was er kritiek op het type vrouw waarmee eerstegolffeministen volgens de babyboomers werden geassocieerd: eerstegolffeministen waren volgens de overlevering blauwkousen en afkomstig uit de hogere klasse. Met andere woorden: van eerstegolffeministen werd gezegd dat zij de belangen van een beperkte groep verdedigden. Erger nog: zij verdedigden in feite de belangen van zichzelf en bereikten daarmee alleen een exclusieve groep vrouwen wier ‘goede leven’ nog een beetje beter werd gemaakt.

Het gemeenschappelijke aan feministische golven – namelijk een radicale stellingname met betrekking tot de ongelijke verhouding tussen mannen en vrouwen – verdwijnt naar de achtergrond wanneer in generationele termen over golven wordt gesproken. De dialectische verhouding tussen opeenvolgende generaties komt dan centraal te staan. Generationele dynamiek is volgens het gangbare gebruik namelijk per definitie dialectisch: een jongere generatie zet zich altijd af tegen een oudere en doet dat niet per se op grond van historisch correcte informatie over de oudere generatie (er worden stereotypen gebruikt). Dit zien we ook in de geschiedschrijving over feminisme terug. Inmiddels weten we dat eerstegolffeministen wel degelijk radicaal waren in hun manier van doen. Met name de Engelse suffragettes hebben zich aan hekken vastgeketend en gooiden zich voor politiepaarden om hun doel (toegang voor vrouwen tot mannelijke domeinen) aan politici kenbaar te maken. Ze waren bereid hun leven te geven voor een emancipatoir doel en lieten zien over lichaamskracht en lef te beschikken.

De tweede feministische golf op haar beurt is ook bekritiseerd en wel door leden van de generatie X die zich ‘postfeministisch’ noemden. Tweedegolffeministen werden ineens ‘klaagfeministen’ genoemd, omdat ze zich zo openlijk uitspraken over